

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال سوم، شماره‌ی دهم، زمستان ۱۳۹۰، صص ۱۵۶-۱۳۳

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات

علی محمد ولوی،* خدیجه سهراب‌زاده**

چکیده

این پژوهش به بررسی چگونگی رفتار اصحاب شاخص حاضر در غزوات پرداخته است. تعدد جنگ‌های دوران اقامت پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه در مدینه و گزارش‌های تاریخی مربوط به آن، زمینه‌ی مناسبی برای بررسی میزان همراهی اصحاب و دسته‌بندی آن‌ها را فراهم کرده است. با توجه به این‌که عامل اقتصادی تأثیر شایان توجهی در عملکرد افراد دارد، در مقاله‌ی حاضر همبستگی میان این عامل و میزان همراهی اصحاب در غزوات مورد بررسی قرار گرفته است.

این تحقیق با روش کمی و مبتنی بر اسلوب فراوانی‌سنجی و سنخ‌شناسی انجام، و داده‌های تحقیق در قالب جداول و نمودارهایی ارائه شده است. بر این اساس با الهام از برخی الگوهای سنخ‌شناسی جدید، به بررسی فراوانی اصحاب در یکی از پنج سنخ همراه کامل، همراه حداکثری، نیمه‌همراه، همراه حداقلی و غیرهمراه پرداخته شده است.

بر اساس نتایج به دست آمده، رابطه‌ی معناداری میان میزان همراهی اصحاب در غزوات و وضعیت اقتصادی آن‌ها وجود دارد. بالاترین درصد میزان حضور افراد در سنخ‌های اول و دوم، مربوط به اقشار متوسط اقتصادی است و پس از آن اقشار بالای اقتصادی قرار دارند. اما در سنخ‌هایی که به عدم همراهی گرایش دارند، نسبت فراوانی میان اقشار بالای اقتصادی در مقایسه با دو دسته‌ی دیگر، افزایش چشمگیری دارد.

واژه‌های کلیدی: سنخ‌شناسی رفتاری، اطاعت‌پذیری از رسول خدا صلی‌الله‌علیه، مشارکت مؤثر و مشارکت غیر مؤثر، اقشار اقتصادی.

* استاد دانشگاه الزهرا (س). (v.am144@yahoo.com)

** کارشناس ارشد تاریخ دانشگاه الزهرا (س). (sohrabzade@gmail.com)

تاریخ دریافت: ۹۱/۰۸/۱۵ - تاریخ تأیید: ۹۱/۱۱/۰۳

مقدمه^۱

پس از هجرت پیامبر اکرم صلی الله علیه به مدینه و تأسیس حکومت اسلامی در آن شهر، برای بقا و پیشرفت اسلام و ایستادگی آن در برابر شرک و توطئه‌ی مشرکان، امر «جهاد» به عنوان یکی از مهم‌ترین واجبات تشریح و حضور و همراهی در غزوات بر همه‌ی مسلمانان الزامی شد. کثرت جنگ‌ها و فعالیت‌های نظامی در آن دوران، سبب می‌شود تا غزوات به عنوان زمینه‌ای حساس جهت بررسی میزان همراهی اصحاب مورد توجه قرار گیرد. تحقیق حاضر در پی بررسی تأثیر پایگاه اقتصادی اصحاب شاخص بر چگونگی مشارکت آنان در غزوات و ایجاد همبستگی میان این دو متغیر است. قرآن کریم، پیامبر اکرم صلی الله علیه را نیکوترین الگو برای بشریت و سیره‌ی او را بهترین راه سعادت معرفی کرده است. تأکید این کتاب در فرمان بری مسلمانان از رسول خدا صلی الله علیه سبب تعیین این موضوع به عنوان مهم‌ترین شاخصه در بررسی چگونگی رفتار اصحاب شده است. افزون بر بحث اطاعت‌پذیری، کیفیت حضور اصحاب در فعالیت‌های نظامی و میزان فعالیت و مشارکت آنان در معرکه‌های جنگی، عامل دیگری در تعیین وضعیت همراهی آنان در غزوات در نظر گرفته شده است.

جامعه‌ی آماری ۱۲۴ نفره‌ی مورد بررسی در این تحقیق دربرگیرنده‌ی آن گروه از اصحابی است که در عصر پیامبر صلی الله علیه و یا بعد از آن، به نوعی از شاخصیت برخوردار بودند. نزدیکی به رسول خدا صلی الله علیه، اشتها، تأثیرگذاری (مثبت یا منفی) در فعالیت‌های نظامی و تحولات سیاسی جامعه، حضور مؤثر در عرصه‌های مختلف و... از عوامل مهم در تعیین صحابی شاخص در نظر گرفته شده است. بنابراین شخصیت‌های شاخص شرکت‌کننده در غزوات، اکثریت قاطع کسانی هستند که نقش فرهنگی، سیاسی و نظامی بارزی در جامعه ایفا کردند. با حضور برخی از زنان صحابه در غزوات و رو در روی مستقیم برخی از آنان با دشمن، به‌رغم عدم تکلیف جهاد بر زنان، همکاری‌های آنان در بسیاری موارد با

۱. لازم به ذکر است که این مقاله حاصل پژوهش گسترده‌ای است که امکان ارائه همه شواهد و مدارک پژوهش در این مقاله وجود ندارد. علاقه‌مندان می‌توانند جهت اطلاع بیشتر از شواهد و مدارک به نشانی زیر مراجعه کنند:

خدیجه سهراب‌زاده، «سنخ‌شناسی رفتاری صحابه‌ی شاخص حاضر در غزوات با تکیه بر الگوی سنخ‌شناختی قرآن»، به راهنمایی دکتر علیمحمد ولوی، پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد، دانشکده‌ی ادبیات، زبان‌ها و تاریخ، دانشگاه الزهراء(س)، ۱۳۸۹.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۳۵

شاخصه‌های مورد نظر قابلیت انطباق نیافته و از همین رو از نوع‌شناسی عملکرد زنان حاضر در غزوات صرف نظر شده است.

لازم به تأکید است که منظور از همراهی در این تحقیق، همراهی و مشارکت در غزوات است و هدف تحقیق، به هیچ وجه ارزش‌گذاری و قضاوت نسبت به رفتار اصحاب و کلیت آنان نیست؛ بلکه چنانچه پیشتر ذکر شد، به سبب این‌که بخش عمده‌ای از حیات اصحاب در کنار رسول خدا صلی‌الله‌علیه، به حضور آنان در غزوات سپری شد، در حد امکان کوشیده شده به مطالعه و عملکرد نظامی اصحاب و همراهی آنان در غزوات پرداخته شود.

این تحقیق با رویکرد توصیفی و با الگوبرداری از شیوه‌های سنخ‌شناسانه بر مبنای عملکرد اصحاب حاضر در غزوات، به دسته‌بندی آنان پرداخته است. سنخ‌شناسی از مباحثی است که امروزه مورد توجه محققان بسیاری قرار گرفته است؛ سنخ^۱ به طبقه‌ای از افراد گفته می‌شود که در چند صفت مهم؛ همانند و مشترکند و سنخ‌شناسی^۲ به معنای مطالعه و طبقه‌بندی منظم و نظام‌مند افراد براساس وجه مشترک آنان است.^۳ این شیوه که ریشه در نظام رده‌بندی^۴ زیست‌شناسان دارد، به عنوان یکی از راه‌های مطالعه‌ی روش‌مند در مطالعات اجتماعی، مورد توجه بسیاری از عالمان حوزه‌ی علوم اجتماعی است. وبر، دورکیم، پارسونز، مرتون، هانس گرت و سی. رایت میلز از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان معاصر در این امر می‌باشند؛ هریک از آنها بر اساس مینا و چارچوب خاص و با ارائه‌ی شاخصه‌هایی به مطالعه‌ی گونه‌های اجتماعی پرداخته‌اند.

وبر با ارائه‌ی یک مدل سنخ‌شناسانه از کنش‌های جهت‌دار انسان، آن را به چهار سنخ: کنش معطوف به ارزش، کنش معطوف به احساس، کنش معطوف به سنت و کنش معطوف به عقلانیت تقسیم کرده است.^۵ نوع‌شناسی مرتون، یک نوع‌شناسی از تعصب قومی است که از تقابل نگرش‌ها و رفتار نسبت به گروه‌های قومی ایجاد شده است. این نوع‌شناسی چهار نوع از اختلاط، تعصب و تبعیض را نشان می‌دهد: ۱- آزاداندیش و مساوات‌طلب در همه‌ی

---

1. Type

2. Typology/ Taxonomy

3. Abercrombie, S. Nicholas, s. Hill and B.S, Turner, (1994), *The penguin Dictionary of sociology*, London, p.433

4. Taxonomy

۵. ماکس وبر، (۱۳۷۴)، *اقتصاد و جامعه*، ترجمه عباس منوچهری، مهرداد ترابی نژاد و مصطفی عماد زاده،

تهران: مولی، ص ۲۰.

شرایط ۲- آزاداندیش و مساوات طلب در شرایط مناسب ۳- غیر آزاداندیش و غیر مساوات طلب در موارد مناسب ۴- غیر آزاداندیش و غیر مساوات طلب در همه‌ی شرایط و موارد^۱.

هانس گرت و سی. رایت میلز، دو عالم حوزه‌ی روانشناسی اجتماعی، در بحث جهت‌گیری کنترل‌های اجتماعی، چهار سنخ ارائه کرده‌اند. سنخ اول: سنخی است که هنجار معینی را تأیید می‌کند و در رفتار خویش نسبت به آن وفادار است. سنخ دوم: سنخی است که ظاهراً خود را با موازین تطبیق می‌دهد و در خلوت وجه مشترکی با آن‌ها ندارند. سنخ سوم: مبین سنخی است که در لفظ، پایبند قواعد است، اما در عمل از آن طفره می‌رود. سنخ چهارم: نه در قول و نه عمل پایبندی ندارد.^۲ سنخ‌شناسی در علم تاریخ به ویژه موضوعاتی که نیازمند تبیین است، در وهله‌ی اول باعث نوعی مهندسی اطلاعات و داده‌ها شده و آنگاه می‌تواند کمک بایسته‌ای به تحلیل داده‌ها و تبیین امر یا حادثه‌ی تاریخی کند. بررسی زندگی اصحاب با استفاده از این شیوه، سبب شناخت بهتر وضعیت آنان است.

لازم به توضیح است این رویکرد به وجه بارزی در سور مختلف قرآن مجید مطرح است، به نحوی که با زرفانگری قابل تعمقی نسبت به سنخ‌شناسی مجموعه‌های مختلف و از جمله اصحاب پیامبر صلی‌الله‌علیه اقام شده است، اما با توجه به این‌که در سنخ‌شناسی قرآن، نیات افراد هم به عنوان عنصری محوری در نظر گرفته شده است، و از آنجا که امکان شواهد مربوط به این موضوع در تاریخ وجود ندارد، باید از ادبیاتی متفاوت از ادبیات قرآنی استفاده کرد. از این رو، با الهام از سنخ‌شناسی‌های دقیق قرآنی و بهره‌گیری از الگوهای مطرح امروز، الگوی جدیدی برای سنخ‌شناسی اصحاب پیامبر صلی‌الله‌علیه ارائه شده است که براساس آن اصحاب پیامبر صلی‌الله‌علیه بر مبنای چگونگی عملکرد آنها در غزوات، در ۵ سنخ: ۱- همراه کامل ۲- همراه حداکثری ۳- نیمه همراه ۴- همراه حداقلی ۵- غیرهمراه دسته‌بندی شده‌اند. هر یک از این سنخ‌ها، طیفی از صحابه را در برمی‌گیرد که از نظر

۱. چارلز گروثز، (۱۳۷۸)، *جامعه‌شناسی مرتون*، ترجمه زهره کسایی، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی، صص ۱۴۷-۱۵۱.

۲. هانس گرت و سی. رایت میلز، (۱۳۸۰)، *منش فرد و ساختار اجتماعی (روان‌شناسی نهادهای اجتماعی)*، ترجمه اکبر افسری، تهران: آگه، ص ۲۸۶.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۳۷

عملکرد تفاوت‌هایی میان آن‌ها وجود دارد، اما براساس اشتراکاتی، در یک سنخ قرار داده شده‌اند. پس از بررسی فراوانی اصحاب در هریک از سنخ‌ها، به بررسی همبستگی میان میزان همراهی و متغیر وضعیت اقتصادی پرداخته می‌شود. اگر چه نتایج حاصل از این سنخ‌شناسی، در قالب اعداد و ارقام ارائه می‌گردد، اما تبیین و تحلیل این آمار، مبین حقایقی در حوزه مورد مطالعه خواهد بود. پرسش اساسی پژوهش حاضر این است که بسامد متغیر وضعیت اقتصادی در هریک از سنخ‌های مورد نظر چگونه است؟

بررسی فراوانی اصحاب در هریک از سنخ‌های مورد بررسی

در این بخش بر اساس نوع همراهی اصحاب پیامبر صلی‌الله‌علیه در جنگ‌ها، به سنخ‌شناسی و دسته‌بندی آن‌ها پرداخته و فراوانی آنان در این گونه‌ها مشخص می‌شود. قبل از انجام سنخ‌شناسی، ضرورت شاخصه‌گذاری هریک از سنخ‌ها بر مبنای گزارش‌های تاریخی مربوط به کیفیت حضور اصحاب در غزوات امری اجتناب‌ناپذیر است. در تعیین شاخصه‌های مربوط به هر سنخ با توجه به مراحل قبل، حین و بعد از جنگ، چنین محورهایی قابل طرح است:

الف) مسئولیت‌پذیری و اطاعت از فرماندهی: چنانچه پیشتر اشاره شد این موضوع، اصلی‌ترین شاخصه در تعیین میزان همراهی اصحاب در نظر گرفته شده است. اطاعت از رسول خدا صلی‌الله‌علیه در مقام فرمانده سپاه و نقش مهمی که این امر در پیروزی مسلمانان در برابر دشمن دارد، در هر سه مرحله‌ی جنگی قابل بررسی است. شجاعت و رشادت آنگاه که با روحیه‌ی تسلیم و فرمانبری فرد همراه شود، عاملی با اهمیت در همراهی با پیامبر صلی‌الله‌علیه تلقی می‌گردد.

ب) میزان حضور مؤثر در معرکه‌ی جنگ: این امر در پیروزی مسلمانان در مبارزه اهمیت بسیار دارد. روحیه‌ی جنگاوری و شهادت‌طلبی که بدون آن، امکان غلبه بر دشمن وجود ندارد و اقداماتی نظیر: کشتن، مجروح کردن یا جراحت دیدن، شهادت، انجام مأموریت‌های نظامی، نگهبانی، تعقیب دشمن و... میزان حضور مؤثر فرد در جنگ را نشان می‌دهد.

ج) از دیگر عوامل مؤثر در تعیین همراهی و مشارکت اصحاب، پشتیبانی‌های مالی و تدارکاتی و به عبارت دیگر همکاری در تهیه‌ی ساز و برگ نظامی و تجهیز عده و عده‌ی سپاه، شامل مواردی مانند همراه بردن اسب، زره، شمشیر، کمک به تأمین نیروی انسانی و

اموری از این قبیل است. باید توجه داشت که در این دوره، حضور فرد در غزوات، مستلزم فراهم ساختن لوازم جنگی از سوی خود او بوده و در نتیجه هر رزمنده‌ای با شرکت در جنگ، به نحوی در تهیه‌ی عُدّه نیز مشارکت می‌کرد، اما به سبب پایین بودن سطح درآمد مسلمانان در آن دوران نسبت به دو شاخصه‌ی فوق از اهمیت کمتری برخوردار است.

قبل از تعریف و معرفی مصادیق سنخ‌ها، باید اذعان داشت که به دلیل مشکلاتی نظیر فقدان اطلاعات جامع درباره‌ی صحابه و یا احیاناً کاستی در بررسی و مطالعه، دسته‌بندی‌های صورت گرفته شده از صحابه تا حد ممکن نشانگر نزدیک‌ترین وضعیت به فرد و نه قطعی‌ترین وضعیت وی بوده است. نکته‌ی دیگر آن که در رفتارشناسی اصحاب، آنچه حائز اهمیت است، نوع همراهی و نه مدت آن است. با این بیان، غزواتی مورد بررسی قرار می‌گیرد که فرد به صورت بالقوه امکان شرکت در آن را یافته بود. در ادامه به تعریف و معرفی مصادیق این سنخ‌ها پرداخته می‌شود.

۱) همراه کامل: به فردی اطلاق می‌شود که به‌طور کامل از فرمان‌های پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم اطاعت کرده و در جنگ‌هایی که امکان حضور در آن‌ها برایش فراهم شده، مشارکت فعالی انجام داده باشد. ممکن است عواملی چون اعزام به مأموریت از جانب رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، فقر مالی و نیافتن ساز و برگ نظامی و سرپرستی از خانواده و...، مانع حضور او در میدان جنگ شده باشد، اما این غیبت به معنای بی‌اعتنایی یا شانه خالی کردن از تکلیف جهاد تلقی نمی‌شود و در یک جمع‌بندی کلی باید گفت که حضور همراه کامل در جنگ‌ها در اکثر موارد، حضور فعالی بوده و به ندرت رفتاری همراه با انفعال یا سستی از وی گزارش شده است. با توجه به شاخصه‌های تعیین شده، چنین به نظر می‌رسد که ۳۴ نفر از جامعه‌ی آماری مورد بررسی، در زمره‌ی همراهان کامل قرار می‌گیرند که نام‌های آنان به این قرار است: ابودجانة، انس بن نضر بن ضمضم، حارث بن صمة، حباب بن منذر، حمزة بن

۱. در بیعت انصار با رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم آنان متعهد به دفاع از پیامبر بودند تا در صورت حمله‌ی دشمنان به مدینه از ایشان دفاع کنند و همراهی آنان در جهاد ابتدایی الزامی نبود؛ (ابن هشام، (بی‌تا)، *السیرة النبوة*، تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلیبی، بیروت: دارالمعرفة، ص ۴۴۲)؛ انس و چند تن دیگر از انصار به این دلیل در بدر حضور نیافتند؛ (ابن عبدالبر، (۱۴۱۲)، *الاستیعاب فی معرفة الأصحاب*، ج ۱، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت: دارالجیل، ص ۱۰۸؛ ذهبی، (۱۴۱۳)، *تاریخ الاسلام و وقیات المشاهیر و الأعلام*، ج ۲، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتب العربی، ص ۱۸۴) که این مسئله به عنوان عدم همراهی در نظر گرفته نشده است.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۳۹

عبدالمطلب، خارجه بن زید خبیب بن عدی، خراش بن صمة، زبیر بن عوام، زید بن حارثه، زید بن دثنه، سعد بن ربیع، سعد بن معاذ، سلمة بن اکوع، سهل بن حنیف، عاصم بن ثابت، عباد بن بشر، عباس بن عبدالمطلب، عباس بن عبادة، عبدالرحمن بن عوف، عبدالله بن رواحه، عبدالله بن جبیر، عبدالله بن طارق، عبدالله بن عمرو بن حرام، عبیده بن حارث، علی بن ابی طالب علیه السلام، عمار بن یاسر، مرثد بن ابی مرثد، محمد بن مسلمه، مخیریق، مصعب بن عمیر، معتب بن عبید، منذر بن عمرو، نوفل بن حارث.

۲) همراه حداکثری: به فردی گفته می‌شود که در برابر اوامر و دستورهای صریح و غیرصریح آن حضرت، فرمان‌بردار بوده و در صحنه‌های جنگی متعددی حضور یافته و نقش مؤثری ایفا کرده است، اما ضمن حضور و انجام وظایف متعدد در برخی موارد نه تنها مشارکت مؤثر و رشادت و دلاوری از او گزارش نشده، بلکه قرائنی مبنی بر سستی، فرار و یا غیبت وی از صحنه‌های جنگی وجود داشته است. بنابراین وجه تمایز عمده میان همراه کامل و حداکثری عمدتاً مربوط به میزان مشارکت آن دو در معرکه‌ی جنگ‌ها است.^۱ از مجموعه ۱۲۴ صحابی مورد بررسی در تحقیق حاضر، چنین به نظر می‌رسد که ۶۱ نفر در گونه‌ی دوم یا همراه حداکثری قرار بگیرند که نام آن‌ها بدین قرار است: ابویوب انصاری، ابوردق بن نیار، ابوبکر بن ابی‌قحافة، ابوذر غفاری،^۲ ابوسعید خدری، ابو مرثد بن کناز،

۱. درباره‌ی دو تن از اعضای این سنخ، یعنی عبدالله بن جحش و اسامة بن زید گفتنی است که به سبب بروز پاره‌ای رفتارهای خودسرانه از آنان که در جای خود به آن اشاره خواهد شد، نمی‌توان رفتار آن دو صحابی را منطبق با شاخصه‌های همراه کامل دانست. ضمن آن‌که به سبب اطاعت‌پذیری و فرمانبری در سایر صحنه‌ها، نمی‌توان آنان را از مصادیق نیمه همراه و یا سایر سنخ‌ها نیز تلقی کرد. بنابراین از آنان در زمره‌ی همراهان حداکثری نام برده شده است.

۲. بر پایه‌ی روایات موثقی، ابوذر از جمله افراد مخلص و راست‌کردار رسول خدا صلی الله علیه و آله شناخته شده و همواره مورد تایید آن حضرت قرار گرفته است؛ (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵)، *الإصابة فی تمييز الصحابة*، ج ۷، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیة، ص ۱۰۸؛ بررسی رفتار نظامی ابوذر از مدت زمان حضور او در مدینه، به جز چند مورد نشان‌دهنده‌ی حضور برجسته و فعال او در صحنه‌های نظامی عصر رسول خدا صلی الله علیه و آله نیست. بر اساس گزارش منابع، وی تنها در سه غزوه‌ی فتح مکه، حنین، تبوک و سریه‌ی کرز بن جابر حاضر شد؛ (البلاذری، ۱۴۱۷)، *انساب الأشراف*، ج ۱۱، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دارالفکر، ص ۱۵؛ واقدی، ۱۴۰۹)، *المغازی*، ج ۳، تحقیق مارسدن جونز، بیروت: اعلمی، ص ۸۹۶؛ ابن‌سعد، ۱۴۱۰)، *الطبقات الکبری*، ج ۲، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلم، ص ۱۲۵؛ المقدسی، (بی‌تا)، *البدء و التاریخ*، ج ۵، بورسعید: مکتبة الثقافة الدینیة،

ابوموسی اشعری، ابو عبیده بن جراح، ابو عبس بن جبر، ابوهیثم بن تیهان، ارقم بن ابی ارقم، اسامة بن زید،^۱ اسماء بن حارثة، اسید بن حضیر، انس بن مالک، بدیل بن ورقاء، بریده بن حصیب، بشیر بن سعد، بلال بن حارث، بلال بن رباح، ثابت بن اقرم، جابر بن عبدالله، جابر (جبر) بن عتیک، جبار بن صخر، حارثة بن نعمان، حرام بن ملحان، حذیفه بن یمان، خالد بن ابی بکیر، خباب بن ارت، خزیمه بن ثابت، خوات بن جبیر، زیاد بن لبید، زید بن ثابت، سالم مولى ابو حذیفه، سائب بن عثمان، سعد بن عبید، سعید بن زید، سعد بن ابی وقاص، سعد بن زید اشهلی، سلمان فارسی، سلمه بن اسلم، سلیط بن قیس، شجاع بن وهب، صهیب بن سنان، طلحة بن عبیدالله، عبدالله بن مسعود، عبدالله بن جحش،^۲ عبدالله بن عبدالله بن ابی، عبدالله بن عمر، عکاشه بن محسن، عبادة بن صامت، عتبه بن غزوان، عماره بن حزم، عویم بن ساعدة، فروة بن عمرو، قتادة بن نعمان، قطبة بن عامر، قیس بن سکن، معاذ بن جبل، مقداد بن عمرو، نعیم بن مسعود.

۳) نیمه همراه: به فردی اطلاق می‌شود که در محور مسئولیت‌پذیری و فرمان‌بری از رسول خدا صلی‌الله‌علیه، در مقایسه با همراه کامل و حداکثری، از تواضع و تسلیم کمتری برخوردار

ص ۹۵؛ المغازی، ج ۲، ص ۶۳۷) با توجه به این‌که رفتار نظامی و مشارکت فرد در جنگ یکی از شاخصه‌های مهم در این تحقیق در نظر گرفته شده است، بر این اساس وی در زمره‌ی همراهان حداکثری قرار گرفته است. پیشتر مطرح شد که هدف از انجام این تحقیق، بررسی چگونگی مشارکت فرد در غزوات است. این توضیح همچنین درباره‌ی تنی چند از اصحاب با فضیلت پیامبر صلی‌الله‌علیه از جمله: بلال، سلمان فارسی، مقداد نیز صدق می‌کند که از تکرار آن خودداری می‌شود.

۱. درباره‌ی مشارکت نظامی اسامه باید گفت که وی با وجود صغر سن، پس از آنکه اجازه‌ی حضور در فعالیت‌های نظامی یافت، به خوبی در عرصه‌های جنگی مشارکت کرد، علت قرار گرفتن او در سنخ همراه حداکثری، به عملکرد او در سریه‌ی بشیر بن سعد به فدک مربوط است که او در آن سریه برخلاف نظر فرماندهی خود در کشتن نهیک بن مرداس، یکی از مشرکان، به تعقیب او رفت و با وجود گفتن شهادتین وی را به قتل رساند؛ این کار سبب ملامت از سوی رسول خدا صلی‌الله‌علیه و پشیمانی وی شد؛ (المغازی، ج ۲، ص ۷۲۴؛ السیره النبویه، ج ۲، ص ۶۲۲؛ الاستیعاب، ج ۳، ص ۱۳۸۶) با وجود این مسئله نمی‌توان او را از همراهان کامل که همواره مطیع و فرمانبر رسول خدایند، قرار داد.

۲. نحوه‌ی عملکرد او در سریه‌ی نخله که برخلاف دستور رسول خدا صلی‌الله‌علیه صورت گرفت و منجر به کشته شدن فردی در ماه حرام شد؛ (السیره النبویه، ج ۱، ص ۶۰۵؛ الطبقات الکبری، ج ۴، ص ۱۰۲؛ انساب الأشراف، ج ۱، ص ۳۳۵) سبب می‌شود نتوان وی را به‌رغم مشارکت مؤثر در صحنه‌های جنگی، از مصادیق همراه کامل قرار داد.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۴۱

بوده و در مقابل او امر صریح و غیر صریح رسول خدا صلی الله علیه ایستادگی کرده و یا اعتراض‌هایی از وی ضبط شده باشد. رفتارهای خودسرانه و بدون کسب اجازه از پیامبر صلی الله علیه، از دیگر شاخصه‌های رفتاری نیمه همراه است. در محور رشادت و دلاوری نیز گفتنی است که گاهی همکاری‌های خوب و حتی رشادت بسیار برجسته در میدان‌های جنگی از این صحابی گزارش شده است، اما به سبب رعایت نشدن شاخصه‌ی اول، در یک برآیند کلی از مجموعه‌ی شاخصه‌های مورد بررسی، نمی‌توان عملکرد وی را متناسب با عملکرد همراه کامل و حداکثری دید.

با مطالعه‌ی رفتار مجموعه ۱۲۴ صحابی، چنین به دست آمد که شاخصه‌های رفتاری ۱۲ تن از آنان با مشخصات مطرح در این سنخ، شباهت دارد که در ادامه به معرفی آنان پرداخته می‌شود. أبو حذیفه بن عتبة^۱، ابولبابه بن عبدالمنذر^۲، ابوهریره^۳، حاطب بن ابی بلتعنة^۴، حسان بن ثابت^۵، خالد بن ولید^۶

۱. صرف نظر از ذکر گزارش‌های مربوط به کیفیت مشارکت ابو حذیفه در جنگ‌ها، ایستادگی او در مقابل دستور پیامبر صلی الله علیه مبنی بر پرهیز از کشتن بنی‌هاشم در میدان بدر؛ (الطبری، ۱۳۸۷)، تاریخ الأمم و الملوک، ج ۲، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، بیروت: دارالتراث، ص ۴۵۰) سبب نیمه همراه تلقی شدن او شده است.

۲. موارد متعددی از نافرمانی و ایستادگی ابولبابه در مقابل دستورهای پیامبر صلی الله علیه وجود دارد که می‌توان به افزایش مجازات بنی قریظه؛ (المغازی، ج ۲، ص ۵۰۷) بی‌اعتنایی به درخواست پیامبر صلی الله علیه در بخشیدن خرمابنی به یتیمی؛ (همان، ج ۱، ص ۲۸۱؛ ج ۲، ص ۵۰۵) و تخلف وی از حضور در تبوک اشاره کرد؛ (تاریخ الإسلام، ج ۲، ص ۶۵۱؛ محمد بن یوسف الصالحی الشامی، ۱۴۱۴)، سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد، ج ۵، تحقیق عادل احمد عبد الموجود و علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیه، ص ۴۷۸).

۳. فعال نبودن او در غزوات و به ویژه فرار وی از میدان جنگ؛ (المغازی، ج ۲، ص ۷۶۵) سبب قرار گرفتن او در سنخ نیمه همراه شده است.

۴. نیمه همراه بودن حاطب بن ابی بلتعنة مربوط به رفتار او در ماجرای فاش ساختن تصمیم پیامبر در فتح مکه است؛ (همان، ص ۷۹۷)

۵. هیچ‌گونه سخن یا رفتاری مبنی بر نافرمانی حسان از رسول خدا صلی الله علیه گزارش نشده، اما به دلیل غلبه‌ی ترس بر وی که مانع حضور او در صحنه‌های جنگی می‌شد؛ (ابن قتیبة، ۱۹۹۲)، المعارف، تحقیق ثروت عکاشة، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ص ۳۱۲؛ المقریزی، ۱۴۲۰)، /متاع الأسماع، ج ۶، تحقیق محمد عبدالحمید النمیسی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ص ۱۷۳) نمی‌توان او را از مصادیق همراه کامل و حتی حداکثری قرار داد.

۶. روحیه‌ی نظامی و جنگاوری خالد بن ولید سبب واگذاری مسئولیت‌های نظامی بسیاری به وی در مدت زمان حضور در کنار رسول خدا صلی الله علیه شد، اما اقدام او در جریان بنی جذیمه، که به قتل عام اهالی

سعد بن عباد،^۱ عبدالله بن ابی حدرد اسلمی،^۲ عثمان بن عفان،^۳ عمر بن خطاب،^۴ عمرو بن امیة ضمری،^۵ عمرو بن عاص.^۶

مسلمانان آن قبیله منجر و سبب ابراز انزجار رسول خدا صلی الله علیه شد؛ (تاریخ الأمم و الملوک، ج ۳، ص ۶۶؛ تاریخ الإسلام، ج ۲، صص ۵۶۸-۵۶۷) نشانه‌ی روشنی بر عدم پای بندی او به اجرای فرامین پیامبر صلی الله علیه است و در نتیجه با مبنا قرار دادن چنین رفتاری او سنخیت بیشتری با نیمه همراه خواهد داشت.

۱. ضمن این که موارد متعددی از همکاری سعد در غزوات گزارش شده است، به سبب بروز رفتارهایی از جمله ابراز نارضایتی از نحوه‌ی تقسیم غنایم حنین و تردید در درستی رفتار پیامبر صلی الله علیه در آنجا؛ (تاریخ الأمم و الملوک، ج ۳، ص ۹۳؛ إمتاع الأسماع، ج ۲، ص ۳۴) نمی توان وی را از مصادیق دو سنخ اول به شمار آورد.

۲. همکاری عبدالله بن ابی حدرد با خالد در کشتن اسیران جذیمه؛ (الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۱۱۲؛ ابن حبیب، (بی تا)، المحبر، تحقیق ایلزه لیختن شستینر، بیروت؛ دارالآفاق الجدیدة، ص ۲۱۵؛ تاریخ الأمم و الملوک، ج ۳، ص ۶۸) و بی اعتنایی به دستور فرمانده در غطفان، سبب نیمه همراه خواندن او شده است.

۳. حضور عثمان در غزوات با رشادت و دلاوری چندانی همراه نبود، نمونه‌هایی از سستی و یا فرار او از میدان‌های جنگی چون احد گزارش شده است؛ (المغازی، ج ۱، ص ۲۷۹؛ تاریخ الأمم و الملوک، ج ۲، ص ۵۲۲؛ ابن سید الناس، (۱۴۱۴)، عیون الأثر فی فنون المغازی و الشمائل و السیر، ج ۲، تعلیق ابراهیم محمد رمضان، بیروت؛ دارالقلم، ص ۳۵)؛ همچنین مواردی چون اصرار در شفاعت عبدالله بن سعد بن ابی سرح که پیامبر صلی الله علیه دستور کشته شدن او را صادر کرده بود؛ (المغازی، ج ۲، ص ۸۵۵) و بر زبان آوردن سخنانی در حنین که نشان از عدم تواضع و فروتنی او در برابر اقدام پیامبر صلی الله علیه در تقسیم غنایم آن میدان دارد؛ (همان، ص ۶۹۶؛ انساب الأشراف، ج ۹، ص ۳۸۷؛ إمتاع الأسماع، ج ۹، ص ۲۸۳)؛ با این وصف شاخصه‌های رفتاری عثمان با نیمه همراه سنخیت بیشتری دارد.

۴. برخی از شاخصه‌های رفتاری نیمه همراه از جمله فرار از میدان جنگ از جمله در احد و حنین؛ (المغازی، ج ۱، صص ۲۹۵ و ۲۳۷؛ ج ۲، ص ۶۰۹؛ انساب الأشراف، ج ۱۰، ص ۳۰۰؛ المغازی، ج ۳، ص ۹۰۴) و نیز پاره‌ای گزارش‌ها در عدم تبعیت وی از دستورهای رسول خدا صلی الله علیه نظیر: سرباز زدن از دستور پیامبر صلی الله علیه در جریان رفتن نزد قریش در حدیبیه؛ (همان، ج ۲، ص ۶۰۰؛ تاریخ الأمم و الملوک، ج ۲، ص ۶۳۱)؛ اعتراض به پیمان صلح حدیبیه؛ (المغازی، ج ۲، ص ۶۰۷)، درخواست از پسر سهیل بن عمرو در کشتن پدرش، بدون کسب اجازه از آن حضرت؛ (همان، ص ۶۰۹) سبب قرار گرفتن عمر بن خطاب در سنخ نیمه همراه شده است.

۵. عمرو بن امیة در بسیاری از جنگ‌ها حضور مؤثری از خود به نمایش گذاشت، اما رفتار خودسرانه‌ی او در قتل دو فرد بنی عامری که پیامدهای ناخوشی به بار آورد و مقدمه‌ای برای جنگ بنی نضیر شد؛ (همان، ج ۱، ص ۳۵۱؛ السیرة النبویة، ج ۲، ص ۱۸۶؛ ابن کثیر، (۱۴۰۷)، البدایة و النهایة، ج ۴، بیروت، دارالفکر، ص ۷۴)، سبب شده تا وی از مصادیق نیمه همراه به شمار رود.

۶. به سبب وجود گزارش‌هایی مبنی بر انجام کارشکنی از جمله در ذات السلاسل علیه علی علیه السلام؛ (قطب راوندی، (۱۴۰۹)، الخرائج و الجرائح، ج ۱، قم، مدرسه امام مهدی، ص ۱۶۷؛ شیخ حسن دپلمی، (۱۴۱۲)،

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۴۳

۴) همراه حداقلی: این فرد در پایین‌ترین نقطه از محور همراهی با رسول خدا صلی الله علیه قرار دارد. جنبه‌های انفعالی یا غیر مؤثر رفتار او در غزوات، بر جنبه‌های مؤثر و فعال آن غالب است. همراه حداقلی به جز مواردی که بی‌تأثیر از روحیه‌ی جنگاوری و عصبیت قبیله‌ای وی نیست، رشادت و حمیتی در معرکه ایفا نمی‌کند. گاهی به سبب شهرت یا مقبولیت، مسئولیت‌هایی از جانب رسول خدا صلی الله علیه بر عهده‌ی او گذاشته و یا با دادن وام همکاری‌هایی از او گزارش شده است، اما در مجموع نمی‌توان همکاری او را همکاری مستمر و پیوسته دانست و یا رشادت و حمیت چندانی از او مشاهده کرد. ابوسفیان بن صخر، اقرع بن حابس، حویطب بن عبدالعزی، سهیل بن عمرو، صفوان بن امیه، عباس بن مرداس، عبدالله بن ابی‌ربیع، عیینه بن حصن، قزمان بن حارث و معاویه بن ابوسفیان در شمار همراهان حداقلی در این تحقیق قرار گرفته‌اند.

۵) غیرهمراه: غیرهمراه به شخصی اطلاق می‌شود که به بهانه‌های مختلف از حضور در میدان جنگ شانه خالی کرده باشد و به‌رغم آن‌که در برخی موارد گزارش‌هایی از حضور او در غزوات وجود دارد، اما عمده‌ی مشارکت غیرهمراه، به حضور فیزیکی او در میدان جنگ خلاصه می‌شود و نه تنها این فرد هیچ اقدام مؤثری انجام نداده، بلکه مواردی از کارشکنی و نافرمانی وی از دستورهای رسول خدا صلی الله علیه، شایعه‌افکنی و تضعیف روحیه‌ی مجاهدان ضبط شده است. از دیگر مختصات رفتاری غیرهمراه، امتناع از پرداخت زکات و صدقه و یا کمک به تجهیز سپاه با وجود تمکن مالی، بازداشتن انفاق کنندگان از انفاق و به سخره گرفتن آنان است. از میان صحابه‌ی مورد بررسی، ویژگی ۷ صحابی بر شاخصه‌های فوق منطبق شده است که اسامی آنان به این شرح می‌باشد: اوس بن قیطی، ثعلبه بن حاطب، جد بن قیس، زید بن لصیت، عبدالله بن ابی، عبدالله بن نبیل، معتب بن قشیر. جدول و نموداری که در ادامه خواهد آمد، نشانگر فراوانی اصحاب در هر یک از سنخ‌های پنج‌گانه‌ی مورد بررسی است.

جدول شماره ۱- فراوانی اصحاب در هریک از گونه‌های مورد بررسی

سنخ	تعداد	درصد
همراه کامل	۳۴	۲۷.۴
همراه حداکثری	۶۱	۴۹.۲
نیمه همراه	۱۲	۹.۷
همراه حداقلی	۱۰	۸
غیرهمراه	۷	۵.۷
مجموع	۱۲۴	۱۰۰

بررسی وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص حاضر در غزوات

تحقیق در امور مالی اصحاب به دلیل فقدان منابع مستقل در این باب، امری مشکل است و با مطالعه آثار متعدد، صرفاً می‌توان به کلیتی از وضعیت عمومی و سطح زندگی اصحاب و در اکثر موارد از طریق اطلاعات غیرمستقیم به وضعیت اقتصادی آنان پی برد. با توجه به شرایط زمانی دوران مورد بررسی، از طریق شاخصه‌هایی چون ثروت، دارایی‌های منقول و غیرمنقول، نوع اشتغال و مواردی نظیر: میزان صدقات و کمک‌های مالی اصحاب تا حدودی به وضعیت اقتصادی آنان پی برد. افزون بر این موارد، به سبب وابستگی و تأثیر متقابل پایگاه اقتصادی و اجتماعی افراد به یکدیگر، نسب و موقعیت فرد در قبیله نیز تا حدود زیادی در درک جایگاه اقتصادی آنان مؤثر است. نکته‌ی لازم به ذکر آن‌که در این پژوهش، وضعیت اقتصادی اصحاب در دوران قبل از بعثت رسول خدا صلی‌الله‌علیه به رسالت مبنای بررسی و مطالعه قرار گرفته است. بر اساس تقسیم‌بندی کلی، می‌توان اصحاب را از نظر اقتصادی در یکی از سه دسته‌ی: پایگاه بالای اقتصادی، پایگاه متوسط اقتصادی و پایگاه پایین اقتصادی قرار داد.

۱) اصحاب با پایگاه بالای اقتصادی:

حضور فرد در رده‌های بالای اجتماعی مانند زعامت و ریاست قبیله، اشتغال به مشاغلی مانند تجارت یا کشاورزی در سطح کلان که تجارت عمدتاً شغل متمولان مکه و بخصوص بزرگان قریش بود و کشاورزی هم در میان بزرگان انصار رواج داشت. نیز دارایی‌هایی چون املاک، زمین، چاربا، به ویژه اسب در سطح وسیع؛ کمک‌های مالی اصحاب به

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۴۵

صورت وام برای تهیه ابراز و آلات جنگی یا تأمین نیروی انسانی از جمله اموری است که می‌تواند به عنوان شاخصه‌های توانمندی اقتصادی و بالابودن پایگاه بالای اقتصادی اصحاب در نظر گرفته شود. با توجه به موارد گفته شده افرادی که در ادامه به نام آن‌ها اشاره می‌شود، در زمره‌ی اصحاب با توان بالای اقتصادی قرار می‌گیرند: ابوسفیان بن حرب، ابولبابه بن عبدالمنذر، ابوهیثم بن تیهان، اسید بن حضیر، اقرع بن حابس، اوس بن قیظی، زیاد بن لبید، بدیل بن ورقاء، بریده بن حصیب، بلال بن حارث، ثعلبة بن حاطب،^۱ جد بن قیس، حارثه بن نعمان، حسان بن ثابت، حویطب بن عبدالعزی، خارجه بن زید، خالد بن ولید، خزیمه بن ثابت، زید بن لصیت، سعد بن ربیع، سعد بن عبادة، سعد بن معاذ، سلیط بن قیس، سهیل بن عمرو، صهیب بن سنان،^۲ عبادة بن صامت، عباس بن عبادة، عباس بن عبدالمطلب، عباس بن مرداس، عبدالله بن ابی بن سلول، عبدالله بن ابی ربیعة، عبدالله بن رواحة، عبدالله بن عبدالله بن ابی، عبدالله بن نبتل، عمرو بن عاص، عویم بن ساعدة، عیینة بن حصن، صفوان بن امیه، فروة بن عمرو، مخیریق، مصعب بن عمیر،^۳ معاویة بن ابوسفیان، منذر بن عمرو، نعیم بن مسعود، نوفل بن حارث.

۱. او از کسانی بود که با وجود دارایی و ثروت، از رسول خدا صلی الله علیه و آله درخواست مال کرد. پیامبر صلی الله علیه و آله به او مالی بخشید اما با درخواست دوباره وی، بر او خشم گرفت، و این می‌تواند نشانه‌ای بر بی‌نیازی و حتی برخورداری او از توان مالی بالا باشد، چنانچه برخی از مورخان نیز اشاره کرده‌اند که ثعلبة با وجود ثروت، از دادن زکات به کارگزاران خودداری کرد؛ (کمال‌الدین دمیری، ۱۴۲۴)، *حیة الحیوان الکبری*، ج ۱، بیروت: دارالکتب العلمیة، ص ۲۱۷).

۲. پدر یا عموی صهیب از طرف خسرو پرویز، فرماندار ابله بود که در اثر حمله‌ی رومی‌ها به آن ناحیه اسیر شد؛ (*الطبقات الکبری*، ج ۳، ص ۱۷۰؛ ابن الأثیر، ۱۴۰۹)، *أسد الغابة فی معرفة الصحابة*، ج ۲، بیروت: دارالفکر، ص ۴۱۸؛ برخی معتقدند صهیب در حالی که مال بسیاری با خود همراه داشت به مکه فرار کرد؛ (الاستیعاب، ج ۲، ص ۷۲۸) و به همین سبب هنگام مهاجرت به مدینه، قریش اموال او را به تصاحب در آوردند. بنا بر چنین شواهدی صهیب از پایگاه اقتصادی بالایی برخوردار بود.

۳. او قبل از پذیرش اسلام در خانواده‌ای اشرافی از قبیله‌ی قریش می‌زیست؛ اما با مسلمان شدنش از حمایت خانواده‌ی خود محروم شد و روزگار در تنگدستی گذراند؛ (*الطبقات الکبری*، ج ۳، ص ۸۶)؛ با ملاک قرار دادن زمان مسلمانی وی، می‌بایست او را از اقشار بالا محسوب کرد.

۲) اصحاب با وضعیت متوسط اقتصادی:

افرادی در این دسته قرار گرفته‌اند که با توجه به ساختار اجتماعی حجاز از موقعیت‌های سیاسی، مدیریتی و قبیله‌ای برخوردار نبودند. این افراد با توجه به شرایط زندگی دوره‌ی مورد بررسی، در حد امکان از عهده‌ی تهیه‌ی معاش خود و خانواده‌اشان برآمدند؛ شواهدی چون داشتن وسیله‌ی حمل و نقل مانند اسب و شتر و در برخی موارد توان کمک مالی مختصر به دیگران یا تأمین لوازم و آلات جنگی تعداد معدودی از رزمندگان، انجام معاملات کوچک و نه چندان سود آور در سطح تجارت داخلی، می‌تواند به منزله‌ی برخورداری فرد از متوسط درآمد اقتصادی باشد. در مواردی که اطلاعات مستقیم یا غیرمستقیمی از وضعیت اقتصادی فرد به دست نیامد، نفس حضور فرد در میدان‌های کارزار که مستلزم تأمین لوازم جنگی مانند شمشیر، زره، تیر و کمان، اسب و شتر، و یا حتی لباس رزم توسط خود او بود، به منزله‌ی برخورداری نسبی او از امکانات اقتصادی تلقی شده است. ابوبرده بن نیار، ابوبکر بن ابی‌قحافه،^۱ ابوحدیفة بن عتبة، ابوعبیده بن جراح، ارقم بن ابی ارقم، اسامة بن زید، بشیر بن سعد، جابر (جبر) بن عتیک، حاطب بن ابی بلتعنة، حباب بن منذر، حدیفة بن یمان، حمزة بن عبدالمطلب، خراش بن صمة، زبیر بن عوام، زید بن حارثه، زید بن ثابت، سعد بن ابی وقاص، سعید بن زید، سلمة بن اسلم، طلحة بن عبیدالله، عاصم بن ثابت، عباد بن بشر، عبدالرحمن بن عوف، عبدالله بن جحش، عبدالله بن عمر، عبیده بن

۱. درباره‌ی وضعیت مالی ابوبکر اغراق‌هایی در منابع صورت گرفته است. با بررسی متون چنین به دست می‌آید که او به پارچه‌فروشی در مکه اهتمام داشت؛ (المعارف، ص ۵۷۵) و همه‌ی منابع به تاجر بودن وی اذعان دارند؛ (از جمله تاریخ الأمم و الملوک، ج ۲، ص ۳۱۷؛ ابن‌الاثیر، (۱۹۶۵)، الکامل فی‌التاریخ، ج ۲، بیروت؛ دارصادر، داربیروت، ص ۵۹؛ تاریخ الإسلام، ج ۱، ص ۱۳۸)؛ با توجه به این‌که اعضای قبایل بر اساس موقعیت عشیره و طایفه‌ی خود در قبیله، اقدام به تجارت می‌کردند و بنی‌تیم از نسب چندان بالایی در روابط قبیله‌ای برخوردار نبود، بنابراین نمی‌توانست در تجارت نقش چندان پر رنگی ایفا کند؛ (فاطمه اروجلو، «بررسی سیاست راهبردی تسویه‌ی حضرت محمد صلی‌الله‌علیه»، به راهنمایی دکتر علی‌محمد ولوی، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشکده‌ی ادبیات، زبان‌ها و تاریخ، دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۶، ص ۷۹)؛ ضمن آن‌که اسناد دیگری بر تنگی معیشت او در مدینه حکایت دارد که از آن جمله بیهقی بر گرسنگی و خروج او و عمر بن خطاب از منزل و رفتن نزد ابوهیثم بن تیهان برای رفع گرسنگی خود گزارش می‌دهد؛ (احمد بن حسین بیهقی، (۱۴۰۵)، دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشریعة، ج ۱، تحقیق عبدالمعطی قلجی، بیروت: دارالکتب العلمیة، ص ۳۶۰).

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۴۷

حارث، عتبه بن غزوان، عثمان بن عفان،^۱ علی بن ابی طالب^{علیه السلام}، عکاشه بن محسن، عماره بن حزم، عمر بن خطاب،^۲ عمرو بن امیه زمری، قتاده بن نعمان، محمد بن مسلمه، معاذ بن جبل، معتب بن قشیر، مقداد بن اسود، انس بن نصر، جبار بن صخر، حرام بن ملحان، خالد بن بکیر، خیبب بن عدی، خوات بن جبیر، زید بن دثنه، سائب بن عثمان، سعد بن عبید، سلمه بن اکوع، شجاع بن وهب، عبدالله بن جبیر، عبدالله بن طارق، قرمان بن حارث، قطبه بن عامر، قیس بن سکن، معتب بن عبید در عداد اصحابی هستند که بنا بر قراین و شواهد می توان آن ها را در این گروه اقتصادی قرار داد.

۳) اصحاب با پایگاه پایین اقتصادی:

این افراد از پایین ترین سطح درآمد برخوردار بودند و به سختی توان امرار معاش و حضور در صحنه های جنگی و تهیه ی لوازم مربوط به آن را داشتند و از این رو در مواقعی از غنایم و صدقات، اموالی برای آنان منظور می شد. اهل صفا،^۳ برخی از افرادی که به حلف افراد ثروتمند در می آمدند، بردگان و برخی از موالی که به دلیل نداشتن پایگاه بالای اجتماعی توان انجام فعالیت اقتصادی نداشتند. همچنین وجود روایت یا روایاتی از خود صحابی درباره ی فقر و ناداری اش و یا نزول آیه در این خصوص، همگی در یافتن مصادیق این قشر مورد توجه قرار گرفته است. فهرست نام آنان بدین شرح می باشد: ابویوب انصاری، ابودجانه، ابوذر غفاری، ابوسعید خدری، ابوعبس بن جبر، ابو مرثد بن کناز، ابوموسی اشعری، ابوهریره، اسماء بن حارثه، انس بن مالک، بلال بن رباح، ثابت بن اقرم،

۱. درباره ی ثروت و دارایی عثمان نیز اغراق های بسیاری صورت گرفته است که از آن جمله می توان به کمک ده هزار دیناری او در تجهیز سپاه اشاره کرد؛ (الحیة الحیوان، ج ۱، ص ۸۲)؛ تاریخ نگاران شغل او را در جاهلیت پارچه فروشی ذکر کرده اند؛ (همان، ص ۲۷۸)؛ و برخی از اشتغال او به تجارت نیز سخن گفته اند؛ (الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۴۴؛ سبیل الهدی، ج ۱۱، ص ۱۳۹)؛ اما درباره ی نوع کالاهای مورد معامله ی او یا سفرش با کاروان های تجاری به نقاط مختلف هیچ گزارشی موجود نیست. ضمن آن که نام او در ردیف بازرگانان بزرگ قریش نیز برده نشده است.

۲. عمر بن خطاب در دوران جاهلی به خرید و فروش اشتغال داشت؛ (حیة الحیوان، ج ۱، ص ۲۷۸) و خود نقش مستقلی در تجارت نداشت. بنا بر روایت بیهقی که در بالا به آن اشاره شد، نمی توان او را از اصحاب دارای وضعیت اقتصادی بالا نام برد.

۳. برای دیدن اسامی آنان نک: (الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۱۹۶؛ هجویری، ۱۳۸۷ش)، کشف المحجوب، تصحیح محمود عابدی، تهران: سروش، صص ۱۲۱-۱۲۰).

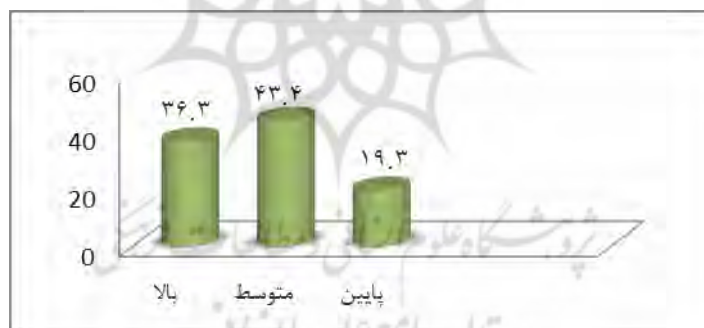
جابر بن عبدالله، حارث بن صمة، خباب بن ارت، سالم مولى ابوحنيفة، سعد بن زید اشهلی، سلمان فارسی، سهل بن حنیف، عبدالله بن ابی حرد، عبدالله بن عمرو بن حرام، عبدالله بن مسعود، عمار بن یاسر، مرثد بن ابی مرثد.

از بررسی وضعیت اقتصادی اصحاب در هر یک از سه دسته‌ی مورد نظر چنین جدولی به دست می‌آید.

جدول شماره ۲- وضعیت اقتصادی اصحاب حاضر در غزوات و فراوانی آنان

وضعیت اقتصادی اصحاب	تعداد	درصد
وضعیت بالای اقتصادی	۴۵	۳۶.۳
وضعیت متوسط اقتصادی	۵۵	۴۳.۴
وضعیت پایین اقتصادی	۲۴	۱۹.۳
مجموع	۱۲۴	۱۰۰

نمودار شماره ۱- وضعیت اقتصادی اصحاب حاضر در غزوات و فراوانی آنان

بر اساس نمودار فوق، چنین به نظر می‌رسد که اقشار متوسط اقتصادی ۴۳.۴ درصد، اقشار بالا ۳۶.۳ درصد، و سپس اقشار کم درآمد، ۱۹.۳ درصد از مجموع اصحاب شاخص در غزوات را تشکیل دادند. بنابراین از میان گروه‌های اقتصادی سه گانه‌ی حاضر در غزوات، غلبه با اقشار متوسط است.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۴۹

همبستگی سنجی و بررسی داده‌ها

وضعیت همراهی در هریک از سه گروه اقتصادی به شرح داده‌های منفکی در جدول زیر است.

جدول شماره ۳- همبستگی میزان همراهی و وضعیت اقتصادی

مجموع‌گروه‌های اقتصادی	غیرهمراه		همراه حداقلی		نیمه همراه		همراه حداکثری		همراه کامل		سنخ وضعیت اقتصادی	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد		
۱۰۰	۴۵	۱۳.۳	۶	۲۰	۹	۱۱.۱	۵	۳۳.۴	۱۵	۲۲.۲	۱۰	وضعیت بالای اقتصادی
۱۰۰	۵۵	۱.۸	۱	۱.۸	۱	۹	۵	۵۴.۶	۳۰	۳۲.۸	۱۸	وضعیت متوسط اقتصادی
۱۰۰	۲۴	۰	۰	۰	۰	۸.۴	۲	۶۶.۶	۱۶	۲۵	۶	وضعیت پایین اقتصادی

نمودار شماره ۲- همبستگی میزان همراهی اصحاب و وضعیت بالای اقتصادی

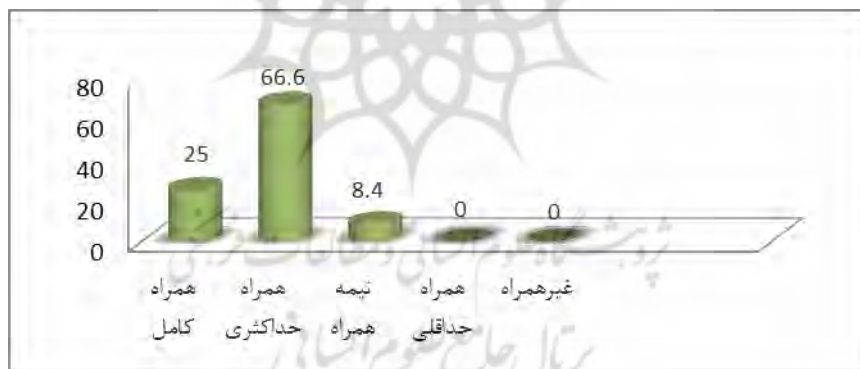
براساس داده‌های نمودار فوق، ۳۳.۴ درصد از اصحاب با وضعیت بالای اقتصادی در سنخ همراه حداکثری، ۲۲.۲ درصد از این دسته در سنخ همراه کامل، ۲۰ درصد در سنخ همراه حداقلی، ۱۳.۳ درصد در سنخ غیرهمراه و ۱۱.۱ درصد در سنخ نیمه همراه قرار دارند. بنابراین در میان اصحاب با وضعیت بالای اقتصادی غلبه با همراهان حداکثری است.

نمودار شماره ۳- همبستگی میزان همراهی و وضعیت متوسط اقتصادی

نتایج نشان می‌دهد که ۵۴.۶ درصد از اصحاب دارای وضعیت متوسط اقتصادی همراهی حداکثری داشتند، همچنین از این گروه ۳۲.۸ درصد، همراهی کامل، ۹ درصد همراهی نیمه و به میزانی یکسان یعنی حدود ۱.۸ درصد همراهی حداقلی و یا عدم همراهی داشته‌اند.

نمودار شماره ۴- همبستگی سنجی میزان همراهی و وضعیت پایین اقتصادی

همچنین آمارها بیانگر این واقعیت است که ۶۶.۶ درصد از فراوانی اصحاب دارای وضعیت پایین اقتصادی مربوط به همراهان حداکثری و پس از آن ۲۵ درصد مربوط به همراهان کامل است و ۸.۴ درصد از این قشر از مصادیق نیمه همراه تلقی شده‌اند. هیچ درصدی از فراوانی این قشر به همراه حداقلی و غیرهمراه اختصاص نیافته است. در یک جمع‌بندی می‌توان چنین گفت که مجموع دو سنخ همراه کامل و حداکثری که به همراهی با پیامبر صلی الله علیه گرایش بیشتری داشتند، در میان اصحاب با وضعیت بالای اقتصادی، ۵۵.۶

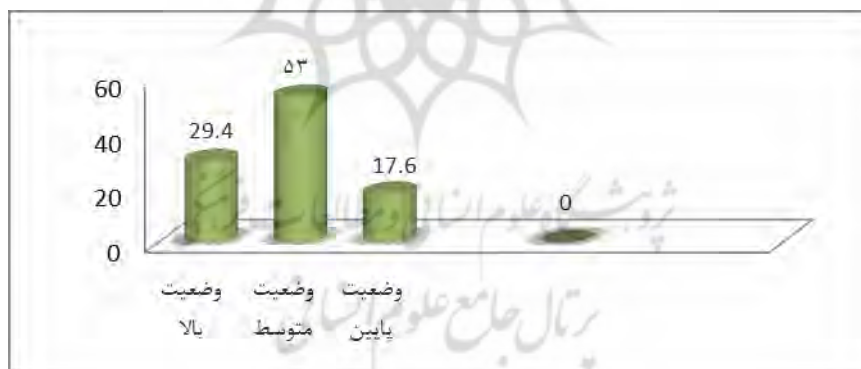
تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۵۱

درصد، در اقبال میان حدود ۸۷.۴ درصد و در اقبال پایین ۹۱.۶ درصد است. بنابراین اصحاب با وضعیت پایین اقتصادی، گرایش بیشتری به همراهی با رسول خدا صلی الله علیه داشتند. در ادامه‌ی بحث به بررسی رابطه‌ی میان میزان همراهی افراد در غزوات و ارتباط آن با وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص حاضر در غزوات پرداخته خواهد شد.

جدول شماره ۴- همبستگی سنجی وضعیت اقتصادی و میزان همراهی اصحاب در هریک از سنخ‌ها

مجموع همراهان		وضعیت پایین اقتصادی		وضعیت متوسط اقتصادی		وضعیت بالای اقتصادی		وضعیت اقتصادی سنخ‌ها
		تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	
۲۷.۴	۳۴	۱۷.۶	۶	۵۳	۱۸	۲۹.۴	۱۰	همراه کامل
۴۹.۱	۶۱	۲۶.۲	۱۶	۴۹.۲	۳۰	۲۴.۶	۱۵	همراه حداکثری
۹.۶	۱۲	۱۶.۶	۲	۴۱.۷	۵	۴۱.۷	۵	نیمه همراه
۸	۱۰	۰	۰	۱۰	۱	۹۰	۹	همراه حداقلی
۵.۶	۷	۰	۰	۱۴.۳	۱	۸۵.۷	۶	غیر همراه

نمودار شماره ۵- همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ اول

براساس نمودار فوق، ۲۹.۴ درصد از همراهان کامل از وضعیت بالای اقتصادی و ۵۳ درصد از وضعیت متوسط برخوردار و ۱۷.۶ درصد دارای وضعیت پایین اقتصادی بودند.

نمودار شماره ۶ - همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ دوم

۲۶.۲ درصد از همراهان حداکثری از وضعیت بالا، ۴۹.۲ درصد از وضعیت متوسط و ۲۴.۶ درصد از وضعیت پایین درآمدی برخوردار بودند. بنابراین در این سنخ نیز غلبه با اقبال متوسط اقتصادی است.

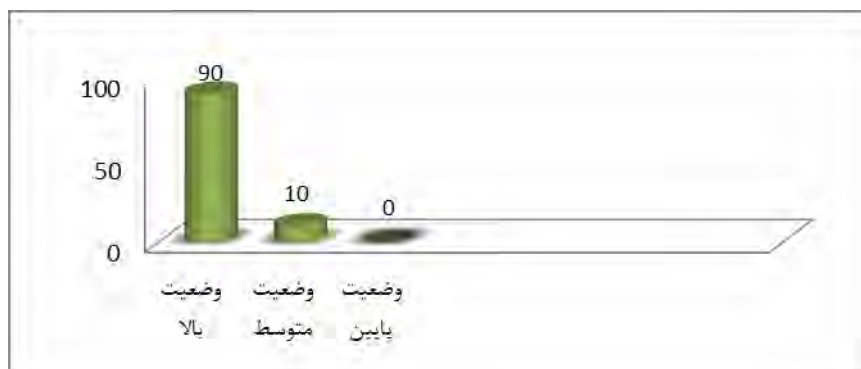
نمودار شماره ۷ - همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ سوم

نمودار فوق نشان می‌دهد که ۴۱.۷ درصد از نیمه همراهان از وضعیت بالا و به همان میزان از وضعیت متوسط و ۱۶.۶ درصد از وضعیت پایین برخوردار بودند.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۵۳

نمودار شماره ۸ - همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ چهارم

چنانچه مشاهده می‌گردد، تغییر فاحشی میان نمودار فوق و نمودارهای قبلی پدیدار است. ۹۰ درصد از همراهان حداقلی به اقشار بالای اقتصادی و تنها ۱۰ درصد از آنان به اقشار متوسط مربوط است و هیچ درصدی از فراوانی به وضعیت پایین اختصاص نیافته است.

نمودار شماره ۹ - همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ پنجم

در نمودار فوق نیز روند کاهش همراهی در میان قشر بالای اقتصادی به خوبی نمایش داده شده است. ۸۵.۷ درصد از مجموع غیرهمراهان دارای وضعیت اقتصادی بالا بودند، در حالی که تنها ۱۴.۳ درصد از آنان دارای وضعیت اقتصادی متوسط بودند و هیچ یک از اصحاب متعلق به قشر پایین اقتصادی در سنخ غیرهمراه قرار نگرفته‌اند.

نتیجه

براساس آمارها و ارقام ذکر شده چنین به نظر می‌رسد که رابطه‌ی معناداری میان نوع یا میزان همراهی و وضعیت اقتصادی اصحاب حاضر در غزوات وجود دارد: در میان قشر بالای اقتصادی، حرکت به سمت عدم همراهی است و بسامد فراوانی در این قشر، از سنخ اول به پنجم رو به افزایش است. با توجه به بالا بودن میزان حضور قشر میانی در غزوات و قرار گرفتن بخش عمده‌ی بار مسئولیت جهاد بر دوش آنان، تراکم جمعیت اصحاب در سنخ‌های اول که به همراهی گرایش بیشتری دارند، در مقایسه با سنخ‌های آخر، بیشتر است و به عبارت دیگر بسامد فراوانی در این قشر، از سنخ‌های اول به سنخ‌های آخر رو به کاهش است. درباره‌ی قشر پایین اقتصادی چنین حاصل شد که به‌رغم محدودیت این گروه در فراهم آوردن امکانات و لوازم جنگی و حضور در جنگ، تمایل به همراهی میان آنان بیشتر از عدم همراهی است و به تسامح می‌توان گفت که بسامد فراوانی در این قشر نیز از سنخ اول به سنخ پنجم رو به کاهش است.

فهرست منابع و مآخذ

- قرآن كريم

كتابها و مقالات:

- ابن الاثير، عزالدين أبو الحسن علي بن محمد، (١٩٦٥)، *الكامل في التاريخ*، بيروت: دار صادر، دار بيروت.
- _____، (١٤٠٩)، *أسد الغابة في معرفة الصحابة*، بيروت: دار الفكر.
- ابن حبيب، ابو جعفر محمد، (بي تا)، *المحبر*، تحقيق ايلزه ليختن شنتير، بيروت: دار الآفاق الجديدة.
- ابن حجر عسقلاني، احمد بن علي، (١٤١٥)، *الإصابة في تمييز الصحابة*، تحقيق عادل احمد عبدالموجود و عليمحمد معوض، بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابن سعد، محمد، (١٤١٠)، *الطبقات الكبرى*، تحقيق محمد عبدالقادر عطا، بيروت: دار الكتب العلم.
- ابن سيد الناس، أبو الفتح محمد، (١٤١٤)، *عيون الأثر في فنون المغازي و السمائل و السير*، تعليق ابراهيم محمد رمضان، بيروت: دار القلم.
- ابن عبد البر، أبو عمر يوسف بن عبدالله بن محمد، (١٤١٢)، *الاستيعاب في معرفة الأصحاب*، تحقيق عليمحمد الجاوي، بيروت: دار الجيل.
- ابن قتيبة، ابو محمد عبدالله بن مسلم، (١٩٩٢)، *المعارف*، تحقيق ثروت عكاشه، القاهرة: الهيئه المصريه العامه للكتاب.
- ابن كثير، اسماعيل بن عمر، (١٤٠٧)، *البداية و النهاية*، بيروت: دار الفكر.
- ابن هشام، ابو محمد عبدالملك، (بي تا)، *السيرة النبوة*، تحقيق مصطفى السقا و ابراهيم الأبياري و عبدالحفيظ شلبي، بيروت: دار المعرفة.
- اروجلو، فاطمه، «بررسی سیاست راهبردی تسويهی حضرت محمد ﷺ»، به راهنمایي عليمحمد ولوی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ، دانشگاه الزهراء، ١٣٨٦.
- البلاذري، أحمد بن يحيى بن جابر، (١٤١٧)، *أنساب الأشراف* (كتاب جمل)، تحقيق سهيل زكار و رياض زركلي، بيروت: دار الفكر.
- بيهقي، ابوبكر احمد بن حسين، (١٤٠٥)، *دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشريعة*، تحقيق عبدالمعطي قلجعي، بيروت: دار الكتب العلمية.
- دميري، كمال الدين، (١٤٢٤)، *حياة الحيوان الكبرى*، بيروت: دار الكتب العلمية.
- ديلمی، شيخ حسن، (١٤١٢)، *إرشاد القلوب إلى الصواب*، قم: شريف رضى.
- ذهبی، شمس الدين محمد بن احمد، (١٤١٣)، *تاريخ الاسلام و وفيات المشاهير و الأعلام*، تحقيق عمر عبدالسلام تدمري، بيروت: دار الكتاب العربي.
- راوندى، قطب، (١٤٠٩)، *الخرائج و الجرائح*، قم: مدرسه امام مهدي.
- الصالحی الشامي، محمد بن يوسف، (١٤١٤)، *سبل الهدى و الرشاد في سيرة خير العباد*، تحقيق عادل احمد عبدالموجود و علي محمد معوض، بيروت: دار الكتب العلمية.

۱۵۶ مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۱۰

- الطبری، أبو جعفر محمد بن جریر، (۱۳۸۷)، *تاریخ الأمم و الملوک*، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، بیروت: دار التراث.
- گروثز، چارلز، (۱۳۷۸)، *جامعه‌شناسی مرتون*، ترجمه زهره کسایی، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- گرت، هانس و سی. رایت میلز، (۱۳۸۰)، *منش فرد و ساختار اجتماعی (روان‌شناسی نهادهای اجتماعی)*، ترجمه اکبر افسری، تهران: آگه.
- المقدسی، مطهر بن طاهر، (بی تا)، *البدء و التاریخ*، بورسعيد: مكتبة الثقافة الدينية.
- المقریزی، تقی‌الدین أحمد بن علی، (۱۴۲۰)، *إمتاع الأسماع*، تحقیق محمد عبد الحمید النمیسی، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- واقدی، محمد بن عمر، (۱۴۰۹)، *المغازی*، تحقیق مارسدن جونز، بیروت: اعلمی.
- وبر، ماکس، (۱۳۷۴)، *اقتصاد و جامعه*، ترجمه عباس منوچهری، مهرداد ترابی‌نژاد و مصطفی عمادزاده، تهران: مولی.
- هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان، (۱۳۸۷)، *کشف المحجوب*، تصحیح محمود عابدی، تهران: سروش.

منابع لاتین:

-Abercrombie, S. Nicholas, S. Hill and B. S. Turner, (1994), *The penguin Dictionary of sociology*, London: third edition.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی